

УДК 347.625.12

Тетяна Красвітна,*здобувач кафедри цивільного права та процесу факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ГЕНЕЗИС ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ПОДРУЖЖЯ З УТРИМАННЯ

Стаття присвячена дослідженню історичного процесу виникнення та розвитку інституту утримання подружжя у сімейному праві України, а також тих чинників, які вплинули на його формування. Автор дійшов висновку, що протягом історичного розвитку внаслідок зміни соціальних ролей жінки та чоловіка система утримання чоловіком дружини шляхом надання їй у довічне користування третини свого майна була замінена системою здійснення взаємних періодичних платежів (аліментів).

Ключові слова: подружжя, чоловік, дружина, утримання, аліменти, зобов'язання, періодичні платежі, посаг, надання нерухомого майна, договір про надання утримання.

Постановка проблеми. Важливою гарантією забезпечення права людини на гідне існування є інститут утримання подружжя. Саме цей інститут сімейного права покликаний сприяти охороні та захисту майнових прав непрацездатних та нужденних дружини і чоловіка. Одним із шляхів удосконалення норм щодо утримання подружжя може стати дослідження витоків зобов'язання подружжя з утримання, його розвитку, а також тих політичних та соціальних чинників, які вплинули на його формування. Таке дослідження призведе до кращого розуміння сутності правових норм, які регулюють відносини подружжя щодо утримання. Саме за допомогою історико-правового дослідження можна передбачити тенденції розвитку інституту утримання подружжя та визначити шляхи його вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Інститут утримання подружжя у сімейному праві має давню історію, проте належних історико-правових досліджень його формування та розвитку на даний час немає. Загальним питанням історії українського сімейного права були присвячені роботи М. Ф. Володимирського-Буданова, В. М. Гордона, М. В. Гримич, О. І. Загорівського, Х. В. Майкут, Г. К. Матвєєва, К. О. Неволіна, Я. В. Новохатської та інші. Проте ретельного дослідження розвитку правового регулювання відносин подружжя щодо утримання на українських землях із найдавніших часів і до сучасності здійснено не було.

Метою цієї статті є з'ясування особливостей виникнення та розвитку правового регулювання відносин подружжя щодо надання утримання протягом історичного розвитку українського суспільства, починаючи з давніх часів і дотепер.

Виклад основного матеріалу. У розвитку правового регулювання відносин подружжя щодо надання утримання на українських землях можна виділити декілька історичних періодів залежно від становища українських земель. Зокрема, розглядаючи розвиток права неповнолітніх на судовий захист, Л. А. Кондрат'єва такими періодами вважає: 1) давньоруський; 2) польсько-литовський; 3) період Гетьманщини; 4) імперський; 5) соціалістичний; 6) сучасний [1, с. 7–8]. Така періодизація може бути підґрунтям і в дослідженні відносин подружжя щодо надання утримання.

Першим етапом розвитку інституту утримання подружжя є етап Давньоруського князівства. У ці часи сімейні відносини мали патріархальний характер, що утвердився завдяки монополізації чоловіком, як главою сім'ї, приватної власності, і регулювалися як нормами звичаєвого права, так і чинним княжим законодавством. Майнові відносини у шлюбі склалися залежно від способу укладення шлюбу. Якщо шлюб укладався через викрадення і покупку дружини, то жодних майнових прав у подружжя не було. Укладення шлюбу за допомогою приведення передбачало придане [2, с. 183–184].

Після прийняття християнства у 988 році відбулася рецепція канонічних правил Візантії. Регулювання шлюбно-сімейних відносин повністю перейшло у відання церкви. Основним джерелом шлюбно-сімейного законодавства того часу був візантійський звід церковних правил, постанов вселенських і помісних соборів, думок авторитетних діячів церкви й імператорських постанов щодо церкви – Номоканон. Доповнений постановами князів він отримав назву Кормчої книги. У цей час придане покликане було виконувати роль своєрідного утримання,

оскільки воно передавалося з жінкою до родини чоловіка з метою допомоги йому у веденні господарства.

Другим етапом розвитку інституту утримання подружжя є етап Литовсько-Руської держави. На уламках Київської Русі у другій половині XIV століття виникла Литовсько-Руська держава [3, с. 95]. Особливістю суспільного життя в ті часи було співіснування правових систем різного характеру та походження. Головними документами, що регулювали сімейні відносини, стали Литовські статуту: Старий (1529), Волинський (1566), Новий (1588), в основу яких було покладено строгі юридичні поняття римського права, елементи Руської Правди, деякі норми звичаєвого права, низку приписів чеських, польських та німецьких судєбників [4]. Литовські статуту були першими у тогочасній Європі систематизованими зводами законів, які закріпили основи суспільного й державного ладу, правове становище різних соціальних груп населення [5, с. 110]. Ними досить докладно регулювалися й майнові відносини подружжя. Основна увага приділялася відносинам щодо надання дружиною посагу, а чоловіком – вена.

Так, пункт 1 розділу 4 Першого (Старого) статуту Великого князівства Литовського 1529 р. встановлював, що, якщо чоловік хоче записати своїй дружині вено, він має оцінити всі свої маєтки та записати дружині третю частину свого майна. Після його смерті, в разі наявності у чоловіка дітей та бажання жінки одружитися вдруге, діти мають сплатити їй вартість вена грошима, а майно залишити собі. Якщо діти забажають чекати смерті матері, то вони мають після її смерті сплатити ту суму, яку вона внесла до сім'ї під час одруження, тому, кому вона відпише. А якщо дітей немає, то так само мають вчинити родичі чоловіка [6]. У пунктах 3, 5 розділу 4 Першого (Старого) статуту Великого князівства Литовського 1529 р. передбачалось таке: якщо вдова має дорослих синів та чоловік записав на неї вено, тоді вона має право користуватися тільки веном, а до синів переходить все інше майно батька. Якщо вона вена не має, то вона має право на рівну частку у майні чоловіка разом зі своїми дітьми. Якщо вдова не має дітей, то вона має право отримати тільки вено, а все інше майно чоловіка передається його родичам. Якщо ж чоловік не записав жінці вена, то їй має бути передана третя частина всього його майна, доки вона не одружиться вдруге. Якщо вона не одружиться, то третьою частиною майна чоловіка вона має користуватися до власної смерті [6].

Другий статут Великого князівства Литовського 1566 р. був доповнений низкою

норм, що стосувалися посагу та вена. Зокрема, нормою арт. 16 розділу 5 було проголошено, що майно, яке чоловік записав дружині в якості вена, він не мав права ніяким чином відчужувати, навіть з її згоди. Так само не могло бути звернене стягнення на це майно за боргами чоловіка, крім випадків, коли дружина надала свою згоду особисто під час присутності у відповідному державному органі [7, с. 106].

У Третньому статуті Великого князівства Литовського 1588 р. розділ про права посагу та вена був ще більше розширений. Арт. 1 розділу 5 Третнього статуту досить докладно регулював відносини батька дружини та чоловіка щодо надання чоловіком вена для дружини. Батько дружини мав, перш ніж віддати дівчину заміж та дати чоловікові за нею посаг або виправу, взяти від зятя запис із печаткою та його підписом, яким він третю частку свого нерухомого майна записував за жінкою. Такий запис мав бути здійснений у державних органах, якщо обидві сторони погоджувалися на всі умови. Якщо ж запис про вено не був зроблений належним чином до укладення шлюбу, то жінка втрачала після смерті чоловіка свій посаг. Або вона мала довести за допомогою свідків, що чоловіком на її користь був здійснений веновний запис, проте він не був зареєстрований у державних органах [8].

Отже, даний період з позиції формування інституту утримання подружжя характеризується встановленням законодавчої регламентації відносин, які стосувалися майнового забезпечення шлюбу та утримання дружини після його припинення. Литовські статуту вперше закріпили звичаєві норми, які діяли на українських землях, і забезпечили їх одноманітне застосування на всій території держави. Тим самим на законодавчому рівні була зафіксована система надання утримання дружині на випадок смерті чоловіка або розірвання шлюбу з його вини, яка полягала у наданні їй чоловіком третини свого нерухомого майна у користування довічно. При цьому потреба чоловіка в утриманні до уваги не бралася і ніяк не регулювалася.

Третім етапом розвитку інституту утримання подружжя став період Гетьманщини. Протягом 1648–1657 рр. деякі норми польсько-литовського права втратили свою чинність, а інші, зокрема Статуту Великого князівства Литовського, частково продовжували діяти. Головною складовою частиною тогочасної системи права продовжувало залишатись звичаєве та канонічне (церковне) право. Хоча з 1654 року частина України увійшла до складу Російської імперії, норми російського права на Гетьманщину не поширювалися, за

винятком тих, які видавалися для цієї території [9, с. 199 – 200].

Таким чином, до початку XVIII ст. в Україні діяли різні джерела права, які нерідко суперечили одне одному, що створювало певні труднощі для їх застосування. Це призвело до того, що у 1743 р. був підготовлений збірник «Права, по котрим судиться малоросійський народ». Під час складання збірника були використані Литовський статут, Магдебурзьке право, гетьманські універсали, деякі російські закони, українське звичаєве право [9, с. 201]. Однак цей збірник не був офіційно затверджений, проте він мав значне поширення на українських землях і застосовувався в судовій практиці.

Збірник «Права, за якими судиться малоросійський народ» (далі – «Права...») містив окремий розділ, присвячений регулюванню сімейних відносин. У ньому досить докладно регламентувалися питання укладення та розірвання шлюбу, а також майнові права та обов'язки подружжя. Особлива увага була приділена угодам, пов'язаним із посагом та венком. Під посагом у арт. 4 гл. 10 «Прав...» розумілося майно (рухоме та нерухоме), яке дружина приносить чоловікові або він з нею отримує для допомоги в шлюбі. А венком вважався дар, який чоловік або від його імені батьки проти посагу дружини передають під час змовин або після них з нерухомого маєтку, для того щоб дружина після смерті чоловіка була забезпечена з цього майна [10, с. 175]. Після смерті дружини вено мало повертатися спадкоємцям чоловіка. Крім того, веноване майно дружина не мала права відчужувати, закладати або привласнювати (арт. 21) [10, с. 192]. У разі розірвання шлюбу з вини чоловіка веноване майно переходило до жінки. Якщо у розірванні шлюбу була винна дружина, вона втрачала як придане, так і вено (арт. 37) [10, с. 202].

Таким чином, можна зробити висновок, що у період Гетьманщини засобом утримання слугував посаг, який передавався дружиною до сім'ї чоловіка, та вено, яким управляв за свого життя чоловік, а після його смерті вдова вступала у користування цим майном та отримувала з нього прибуток, який забезпечував їй прожиток.

Четвертим етапом розвитку інституту утримання подружжя є імперський період. На початку XIX ст. більшість українських земель перебували у складі Російської імперії. Від часу приєднання до Російської імперії і до 40-х рр. XIX ст. на українських землях зберігало чинність місцеве право. У 1801 р. було засновано комісію, яка упорядкувала «Свод местных законов губерний и областей, присоединенных от Польши» и «Собрание

гражданских законов, действующих в Малороссии» (більше відоме як «Зібрання малоросійських прав» 1807 р.) [11].

Зібрання малоросійських прав 1807 р. (далі – Зібрання) визначало основні засади цивільного, шлюбно-сімейного і спадкового права. У ньому вперше прямо встановлювався обов'язок чоловіка та його родичів утримувати дружину як за його життя, так і після його смерті [11, с. 27]. У Зібранні отримали наступну деталізацію норми щодо посагу та вена. У ньому також встановлювалися 6 підстав втрати чоловіком приданого дружини. Серед них – замах на навмисне вбивство дружини, обмова чесної дружини, державна зрада тощо (§ 54) [11, с. 33]. Для жінок встановлювалося 11 підстав втрати вена. Серед них – спіл дерев або виноградної лози; вигнання людей, які народилися та жили у маєтках, які були їй призначені в якості вена; незаконне відчуження вена; порушення подружніх правил тощо (§ 74) [11, с. 36–37].

Таким чином, Зібрання малоросійських прав мало велике значення, оскільки зафіксовані в ньому норми були спрямовані на захист майнових прав як жінки, так і чоловіка і синтезовані у певну систему, що дозволяла судовим органам ефективно їх застосовувати. Проте Зібрання так і не було офіційно затверджено.

Згодом самодержавством було відмінено систему права, що діяло на українських землях. У 1840 р. на Лівобережжю, а в 1842 р. і на Правобережжю Україну було поширено чинність «Зводу законів Російської імперії» [9, с. 238] (далі – Звід). Пункт 106 частини 1-ї тому X Зводу покладав на чоловіка обов'язок надавати дружині прожиток та утримання за своїм станом та можливістю [12, с. 12]. Незважаючи на обмежену кількість норм, якими регулювалися відносини з утримання дружини, Звід був чинним нормативним актом та мав застосування на всій території Російської імперії. Це були перші кроки у формуванні нової системи утримання чоловіком дружини, які послугували відправною точкою для подальшого розвитку інституту утримання подружжя. Отже, період кінця XVIII – другої половини XIX ст. характеризується зміною основних принципів утримання чоловіком своєї дружини. Якщо на українських землях тривалий час утримання дружини здійснювалося за рахунок вена, то відповідно до Зводу законів Російської імперії утримання дружини мало здійснюватися за рахунок періодичних платежів. Тим самим дружина втрачала певні гарантії на випадок смерті чоловіка чи розірвання шлюбу з його вини, які їй надавало вено.

П'ятим етапом розвитку інституту утримання подружжя є радянський етап. Перший

радянський Кодекс законів про акти громадянського стану, сім'ю та опіку був затверджений у 1919 р. Цей Кодекс був першим кодифікованим актом українського радянського законодавства в галузі сімейного права. Він був розроблений на основі тексту аналогічного російського кодексу 1918 р. Ним забезпечувалося право непрацездатного подружжя на одержання утримання від іншого з подружжя; право на аліменти після розлучення. Проте у зв'язку з обставинами військового часу він фактично не набрав чинності [13, с. 45].

Закінчення громадянської війни та перехід до нової економічної політики викликали необхідність у новій кодифікаційній роботі, наслідком якої стало прийняття 31 травня 1926 р. нового Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УСРР. Зміст норм цього Кодексу в основних своїх рисах збігався із сімейними кодексами інших союзних республік, хоча в ряді випадків і відрізнявся від них. Стаття 128 Кодексу 1926 р. встановлювала право кожного з подружжя, який перебував у зареєстрованому шлюбі, на одержання утримання від іншого з подружжя. При цьому наявність права у одного з подружжя на утримання ставилася в залежність від його працездатності, нужденності, а також наявності у іншого з подружжя змоги надавати таке утримання. У разі розірвання шлюбу право на утримання зберігалось за одним із подружжя за умови його непрацездатності та нужденності, які виникли під час шлюбу, та змоги іншого з подружжя надавати таке утримання (ст. 129) [14, с. 27].

Таким чином, Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УСРР ввів нову за своєю сутністю систему утримання подружжя. Особливостями цієї системи стало, по-перше, те, що право на утримання одержувала не тільки жінка, але й чоловік. По-друге, право на утримання було поставлено у залежність від працездатності та нужденності обох із подружжя. По-третє, утримання здійснювалося у формі періодичних платежів. По-четверте, зі смертю зобов'язаної сторони утримання припинялося.

Згодом, у 1968 р., були прийняті Основи законодавства СРСР і союзних республік про шлюб та сім'ю (далі – Основи) [15], на базі яких 20 червня 1969 р. був прийнятий Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР [16].

Основи внесли низку істотних змін у чинне на той час сімейне законодавство. Так, статтею 13 Основ було розширено кількість підстав для надання взаємного утримання подружжям. Відповідно до неї, право на утримання було надано також дружині в період вагітності і протягом трьох років після наро-

дження дитини. Право на утримання зберігалось і після розірвання шлюбу. Один із подружжя після розлучення в разі нужденності також мав право на утримання, якщо він став непрацездатним протягом одного року після розірвання шлюбу. Якщо подружжя перебувало тривалий час у шлюбних відносинах, суд вправі був стягнути аліменти на користь розлученого з подружжя, який був нужденним, у тому разі, коли він досяг пенсійного віку не пізніше п'яти років з моменту розірвання шлюбу [15].

Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР 1969 р. був спрямований на посилення охорони майнових прав та інтересів подружжя. Стаття 32 цього Кодексу практично повністю повторювала текст ст. 13 Основ щодо підстав та умов надання утримання подружжям та колишнім подружжям один одному. Також Кодексом про шлюб та сім'ю УРСР 1969 р. закріплювалися правила щодо розміру аліментів, що стягуються на користь одного з подружжя (ст. 33), часу, з якого присуджуються аліменти одному з подружжя (ст. 34), звільнення від обов'язку по утриманню другого з подружжя або обмеження цього обов'язку строком (ст. 35), припинення права одного з подружжя на утримання (ст. 36) [16]. У 1992 р. Кодекс було доповнено статтею 271 «Право подружжя на укладення шлюбного контракту», яка надала подружжю право шлюбним контрактом передбачити свої майнові права і обов'язки, зокрема, пов'язані з утриманням.

Таким чином, за радянського періоду зобов'язання подружжя з утримання одержали поступову деталізацію, зокрема, було визначено підстави та умови надання утримання подружжям один одному і надання утримання після розірвання шлюбу.

Останнім, шостим, етапом розвитку інституту утримання подружжя є сучасний етап. Чинний СК України був прийнятий 10 січня 2002 р. і набрав чинності одночасно з ЦК України – з 1 січня 2004 р. [17].

У СК України 2002 р. значно збільшено кількість норм щодо надання утримання подружжям один одному. У ньому визначено способи надання утримання (ст. 77), право на утримання нарівні з дружиною надано також і чоловікові у разі проживання з ним дитини або дитини з інвалідністю (ст. 86, 88). СК України також передбачив можливість подружжя вирішувати питання з утримання за допомогою різних видів договорів: шлюбного (ст. 99), договору про надання утримання (ст. 78), договору про припинення права на утримання взаємн набуття права власності на житловий будинок, квартиру чи інше нерухоме майно або одержання одноразової грошової виплати (ст. 89).

Висновки

Історичний аналіз розвитку зобов'язання подружжя з утримання на українських землях свідчить, що протягом часу внаслідок трансформації соціальних ролей чоловіка та жінки змінилася і система взаємного утримання чоловіка та дружини. На зміну патріархальній системі «посаг – вено», яка панувала з давніх часів і аж до кінця XIX ст., прийшла система періодичних платежів у разі непрацездатності одного з подружжя. Стара система була зумовлена тим, що жінка традиційно займалася домашнім господарством і часто не мала ніяких інших джерел для існування, крім майна, що передане було їй чоловіком в якості вена. На початку XX ст. роль жінки у суспільстві поступово змінюється – вона стає повноправним членом суспільства. Вона може працювати нарівні з чоловіком. Внаслідок цього вона отримує можливість самостійно заробляти собі кошти на існування і потребує утримання тільки в разі непрацездатності. У зв'язку з цим і відбулися принципові зміни у системі правового регулювання відносин подружжя щодо утримання. Крім того, з початку XXI ст. зростає роль чоловіка як вихователя дітей, що зумовило розширення змісту його права на утримання від дружини на той випадок, якщо діти проживають із ним.

Список використаних джерел:

1. Кондраг'єва Л. А. Судовий захист неповнолітніх осіб у цивільному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 22 с.
2. Момотов В. В. Формирование русского средневекового права в IX–XIV вв.: монография. Москва: ИКД «Зерцало-М», 2003. 416 с.
3. Трофанчук Г. І. Історія держави і права України: підручник / за ред. А. С. Чайковського, В. І. Батрименка. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 512 с.
4. Яковенко Н. Від партикулярних привілеїв до правничої системи: Литовські Статути й реформи. Нариси історії середньовічної та ранньомо-

Статья посвящена исследованию исторического процесса возникновения и развития института содержания супругов в семейном праве Украины, а также тех факторов, которые повлияли на его формирование. Автор приходит к выводу, что на протяжении исторического развития в результате изменения социальных ролей женщины и мужчины система содержания мужем жены путем предоставления ей в пожизненное пользование трети своего имущества была заменена системой осуществления взаимных периодических платежей (алиментов).

Ключевые слова: супруги, муж, жена, содержание, алименты, обязательство, периодические платежи, приданое, предоставление недвижимого имущества, договор о предоставлении содержания.

The author of the article has focused on studying the historical process of the origin and development of the institution of spouses' maintenance in the family law of Ukraine, as well as those factors that influenced its formation. The author has concluded that during the historical development as a result of changing the social roles of women and men, the system of keeping a husband's spouse by the provision of one-third of his property for lifetime use was replaced by the system of implementation of mutual periodic payments (alimony).

Key words: spouses, husband, wife, maintenance, alimony, obligations, periodic payments, dotal property, provision of immovable property, agreement on the provision of maintenance.

дерної України. Київ: Критика, 2005. 584 с. URL: <http://www.haidamaka.org.ua/0121.html> (дата звернення: 28.07.2008).

5. Терлюк І. Я. Історія держави і права України. Доновітній час. Київ: Атіка, 2006. 400 с.

6. Перший (Старий) статут Великого князівства Литовського 1529 р. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2012/11/1529.html> (дата звернення: 28.07.2018).

7. Другий (Волинський) статут Великого князівства Литовського 1566 року. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях. Т. 1 / уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. Київ: Правова єдність, 2009. С. 57–148.

8. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. URL: http://www.grodno.by/grodno/history/statut_vkl_1588/razdel_5.htm (дата звернення: 28.07.2018).

9. Історія держави і права України: підручник / за ред. А. С. Чайковського. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 512 с.

10. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. Київ, 1997. 598 с.

11. Собрание малороссийских прав 1807 г. / отв. ред.: Б. М. Бабий, А. Н. Мироненко. Киев: Наукова думка, 1993. 368 с.

12. Свод законов Российской Империи. Том 10. Часть 1. URL: <http://civil.consultant.ru/reprint/books/211/12.html#img13> (дата звернення: 28.07.20018).

13. Семейное право Украины: учебник / под ред. Ю.С. Червоного. Харьков: ООО «Одиссей», 2005. 520 с.

14. Кодекс законов о семье, опеке, браке и актах гражданского состояния Украинской ССР. Москва: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1954. 102 с.

15. Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о браке и семье от 27 июня 1968 г. № 2834-VII. Ведомости Верховного Совета СССР. 1968. № 27. Ст. 241.

16. Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР від 20 червня 1969 р. № 2006-VII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1969. № 26. Ст. 204.

17. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. Офіційний вісник України. 2002. № 7. Ст. 273.